

Παντελής Καλαϊτζίδης

Ατομικά ή συλλογικά δικαιώματα: Η θεολογική θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Με αναφορές σε σύγχρονα ζητήματα και στην πανδημία

«πολυμερώς και πολυτρόπως»

Τα ανθρώπινα δικαιώματα σηματοδότησαν ένα πολύ σημαντικό βήμα προς έναν πιο ανθρώπινο και δίκαιο κόσμο. Περισσότερο από μισό αιώνα μετά την Οικουμενική Διακήρυξη (1948), η οποία ενώνει τους ανθρώπους και την ανθρωπότητα υπό συγκεκριμένες αξίες καθολικής αναγνώρισης,^[1] τα ανθρώπινα δικαιώματα εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο πολιτικών και ιδεολογικών συζητήσεων. Παρά τις εκτεταμένες διαφωνίες και κριτικές σχετικά με το νόημα και την καθολικότητά τους –κριτικές προερχόμενες κυρίως από μη-δυτικούς πολιτισμούς και παραδόσεις–, τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να αποτελέσουν τον πυρήνα του ανθρωπισμού για τον πολιτισμό της οικουμένης.

Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τη νεωτερικότητα και τον Διαφωτισμό, δηλαδή με τα κινήματα εκείνα που δρομολόγησαν τη διαδικασία χειραφέτησης των κοινωνιών της Ευρώπης από την αυθεντία της Εκκλησίας. Εάν σήμερα, μετά από αιώνες αντιπαραθέσεων και δισταγμών, ο Προτεσταντισμός και ο Ρωμαιοκαθολικισμός κατόρθωσαν να διαλεχθούν με τη νέα αυτή πραγματικότητα, ο Ορθόδοξος κόσμος δεν βρίσκεται στο ίδιο σημείο, καθώς δεν συμμετείχε οργανικά στο φαινόμενο της νεωτερικότητας. Ό,τι θεωρήθηκε πως ανήκει στον πυρήνα της νεωτερικότητας, φαίνεται να παρέμεινε εν πολλοίς ξένο προς την Ορθοδοξία, η οποία εξακολουθεί να λειτουργεί σε προ-νεωτερικό πλαίσιο, κάτι που πολλοί θεωρούν ότι εξηγεί τη δυσκολία επικοινωνίας της με τον σύγχρονο (μετα)-νεωτερικό κόσμο.^[2]

Ι. Είναι ασύμβατα τα Ανθρώπινα Δικαιώματα με την Ορθοδοξία;

Μια διάχυτη επιφυλακτικότητα φαίνεται να χαρακτηρίζει τη στάση πολλών Ορθοδόξων απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, κυρίως στις κατά παράδοση Ορθόδοξες χώρες, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που σε πολλούς δυτικούς κύκλους επικρατεί πλέον η πεποίθηση ότι η Ορθοδοξία είναι ασύμβατη με τον σύγχρονο κόσμο και τα επιτεύγματα της νεωτερικότητας, δηλαδή με τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τον πολιτικό φιλελευθερισμό.^[3] Πρέπει εν προκειμένω να ομολογήσουμε ότι στην Ορθοδοξία η κουλτούρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων απουσιάζει σε πολύ

μεγάλο βαθμό τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στην ίδια την ιστορική πράξη.^[4] Πολλοί Ορθόδοξοι θεολόγοι αντιλαμβάνονται τη φιλοσοφία των δικαιωμάτων ως μια εξέγερση ενάντια στη θεική τάξη που στοχεύει στην αντικατάσταση της από καθαρά ουμανιστικές αρχές που θα οδηγήσουν με τη σειρά τους στην αποσύνθεση και τον κατακερματισμό της κοινωνικής και κοινοτικής ζωής.

Οι Ορθόδοξοι επικριτές των δικαιωμάτων υποστηρίζουν ότι ολόκληρο το «παράδειγμα» της νεωτερικότητας θεμελιώθηκε σε μια εγωκεντρική προοπτική, σύμφυτη με μια μη-σχεσιακή, αυτόνομη και ατομικιστική κατανόηση του ανθρώπου.^[5]

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνεται από το επίσημο κείμενο του 2008 «Η Θεμελιώδης Διδασκαλία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας για την Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια, την Ελευθερία και τα Δικαιώματα»,^[6] το οποίο εστιάζει κυρίως στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και διακατέχεται από τις έννοιες της αμαρτίας και του κακού.

Αυτό που φαίνεται προβληματικό σε αρκετούς Ορθόδοξους ιεράρχες και στοχαστές είναι η υπερέξαρση της ατομικότητας και της υποκειμενικότητας που συνεπάγονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, και που έρχονται σε αντίθεση με τον κοινωνικό και κοινοτικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας και παράδοσης. Απέναντι στα «ατομικά δικαιώματα» της ατομοκεντρικής Δύσης, οι εν λόγω ιεράρχες και θεολόγοι αντιτείνουν τα «κοινοτικά δικαιώματα» της κοινοτικής Ανατολής. Πόσο ασύμβατο είναι, όμως, εντέλει το Ορθόδοξο εκκλησιαστικό όραμα και φρόνημα με την ανάδυση του υποκειμένου και της ατομικότητας; Πόσο «κοινοτικό» και πόσο κολλεκτιβιστικό είναι το εκκλησιαστικό ήθος και η θεολογική αυτοσυνειδησία της Ορθοδοξίας; Και γιατί είναι αναγκαίο να θεωρήσουμε ως αυτονόητη την ταύτιση μεταξύ «κοινωνικού» και «κοινοτικού»;

II. Το Ατομικό Υποκείμενο και η Κοινωνική Διάσταση του Χριστιανισμού

Όπως είναι γνωστό η θρησκεία στις παραδοσιακές κοινωνίες ήταν ανέκαθεν ένα υπερατομικό, διαπροσωπικό, κοινοτικό, συλλογικό και κοινωνικό φαινόμενο. Ειδικότερα η Ορθοδοξία προϋποθέτει την κοινωνική διάσταση, καθώς η ίδια της η ύπαρξη ταυτίζεται με τις έννοιες του «σώματος» και της «κοινωνίας», όπως και με την εσχατολογική και ευχαριστιακή κοινότητα των πιστών.

Ακριβώς αυτή τη συνείδηση χαρισματικής συνύπαρξης, τον κοινωνικό, κοινοτικό και «συγκροτημένο» χαρακτήρα της χριστιανικής ύπαρξης υποδηλώνει η επιλογή του ελληνικού πολιτικού όρου *εκκλησία* με τον οποίο

οι πρώτοι χριστιανοί σήμαναν την ταυτότητά τους. Από την άποψη αυτή η Εκκλησία δεν αποτελεί ιδιωτική αλλά μάλλον δημόσια υπόθεση, γεγονός που φαίνεται ασύμβατο με τις προτεραιότητες της νεωτερικότητας, μια ασυμβατότητα που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της στερεοτυπικά αρνητικής στάσης απέναντι στη θρησκεία πολλών από τους διανοούμενους που δηλώνουν πιστοί στις αρχές της νεωτερικότητας.

Με τη σειρά της η στάση αυτή προκαλεί τα αμυντικά αντανακλαστικά των Ορθοδόξων θεολόγων, διότι μια τέτοιου είδους ατομικιστική και ιδιωτική εκδοχή της πίστης και της θρησκείας όπως προβάλλεται από τη νεωτερικότητα, αντιτίθεται άμεσα στις προτεραιότητες της κοινωνικής παράδοσης της Ορθοδοξίας και τις προϋποθέσεις της σχεσιακής οντολογίας και της θεολογίας του προσώπου. Η τελευταία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των ερωτημάτων που θέτει η νεωτερικότητα και αντιπροσωπεύει την πιο πρωτότυπη σύνθεση της σύγχρονης Ορθόδοξης θεολογίας. Με ρίζες στη ρωσική θρησκευτική φιλοσοφία και τη θεολογία της διασποράς και κύριους εκπροσώπους τους Νικολάι Μπερντιάεφ, Σεργκέι Μπουλγκάκωφ και Βλαντιμίρ Λόσκι, η εν λόγω θεολογία έφτασε στο αποκορύφωμά της με τα έργα των σύγχρονων Ελλήνων θεολόγων, κυρίως του Χρήστου Γιανναρά και του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα, εγκαινιάζοντας έναν γόνιμο διάλογο ανάμεσα στις απαντήσεις της ελληνικής πατερικής σκέψης στο οντολογικό ερώτημα και στα ρεύματα της φαινομενολογίας και του υπαρξισμού, καθιστώντας θεμελιώδη την έννοια του προσώπου για την οντολογία και τη θεολογία.^[7]

Η σύνδεση και η θετική θεώρηση της σχέσης κοινοτικού και ατομικού, της Ορθοδοξίας και του Βυζαντίου αφενός και του Διαφωτισμού αφετέρου, και επομένως της Ορθόδοξης παράδοσης και της θεολογίας του προσώπου με τα ανθρώπινα δικαιώματα, υποστηρίζεται σαφώς από τον διακεκριμένο πατρολόγο και βυζαντινολόγο, και ιερέα της Ρουμανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στις Η.Π.Α και στη Μεγάλη Βρετανία π. John A. McGuckin. Σε αντίθεση με τους Ορθόδοξους διανοούμενους που εισήγαγαν και υποστήριξαν τη ριζική διάκριση και διχοτομία μεταξύ των προαναφερθέντων εννοιών, ο McGuckin θεωρεί ότι υφίσταται στενή συνάφεια μεταξύ των θεολογικών αρχών που διατυπώθηκαν από τους θεολόγους της πρώιμης εκκλησίας και των θεωριών του Διαφωτισμού που τις διαδέχτηκαν.^[8]

Η εν λόγω «φιλοευρωπαϊκή» κατανόηση της πνευματικής και πολιτισμικής κληρονομιάς του Βυζαντίου, του επιτρέπει να διακρίνει τα στοιχεία που συνδέουν το Βυζάντιο με τη Δύση, καθώς και την ανάδυση της ιδέας του ατόμου και του υποκειμένου στον ανατολικό χριστιανικό πολιτισμό (ιδιαίτερα στο Κανονικό Δίκαιο) ως προμήνυμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Πράγματι, μια από τις πιο σημαντικές ανατροπές –αν όχι η πιο σημαντική– που συνοδεύει τη νεωτερικότητα, είναι η ανάδυση του υποκειμένου και του ατόμου. Ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία, το άτομο αποκτά αξία καθεαυτό. Για πρώτη φορά, η έννοια του ατόμου αποκτά τέτοια σημασία και τοποθετείται υπεράνω της κοινότητας, της οργανωμένης ομάδας και των δεσμών πολιτισμικής κληρονομιάς.

Πόσο ξένα είναι, όμως, τα χαρακτηριστικά αυτά με τις αλλαγές που επέφερε η εμφάνιση του αρχέγονου χριστιανισμού, με την έμφαση που δίνει το Ευαγγέλιο στην ανεπανάληπτη μοναδικότητα και αξία του ανθρώπινου προσώπου, καθώς και με τις χριστιανικές επαγγελίες, που ως ένα βαθμό πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών κοινοτήτων, όπως την αποϊεροποίηση του Καίσαρα και της πολιτικής εξουσίας, την αποδέσμευση του ανθρώπου από την θρησκευτικού και πολιτικού τύπου υποταγή στο κράτος ή την ιεροποιημένη πολιτική εξουσία, την απελευθέρωση από τη βιολογική υποταγή στη φυλή, την πατριαρχική οικογένεια, τη φατρία και τους συγγενείς; Τι άλλο εν τέλει ήταν ο πρώιμος χριστιανικός αγώνας για το «δικαίωμα» της μεταστροφής, αν όχι το «δικαίωμα» των ατόμων να απελευθερωθούν από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των προγόνων τους και από την κοινοτική τους παράδοση;^[9] Τι άλλο είναι σήμερα ο αγώνας πολλών χριστιανών που ζουν σε μουσουλμανικές χώρες επιδιώκοντας την κατάργηση των νόμων περί βλασφημίας, αν όχι το «δικαίωμα» αυτόνομων ατόμων, τα οποία αποζητούν την ελευθερία επιλογής της δικής τους πορείας, η οποία μπορεί να είναι διαφορετική ή ακόμη και αντίθετη με την παράδοση ή την κοινότητά τους;

Ενώ όμως στους Ορθόδοξους θεολογικούς κύκλους υπογραμμίζεται συνήθως η αποφασιστική συμβολή της ελληνικής πατερικής σκέψης στη θεολογία και την οντολογία του προσώπου, συχνά λησμονείται ή παραβλέπεται η συμβολή του χριστιανισμού, δυτικού και ανατολικού, στην ανάδυση του υποκειμένου και τη χειράφετησή του (σύμφωνα με μια εσχατολογική και θεολογική προοπτική) από τους δεσμούς της πόλης ή του κράτους, της ομάδας, της φυλής, της οικογένειας κ.λπ., όπως αυτό μαρτυρείται από την περίπτωση της πνευματικής αυτοβιογραφίας και τα εξέχοντα παραδείγματα του Αυγουστίνου στη Δύση και του Γρηγορίου Θεολόγου στην Ανατολή.

Αξίζει εν προκειμένω να σημειωθεί το γεγονός ότι η προσωπική αποδοχή του μηνύματος του Ευαγγελίου και η εισδοχή στο σώμα της Εκκλησίας δεν μπορεί να γίνει κατανοητή επί τη βάση συλλογικοτήτων όπως αυτές του λαού, του έθνους, της γλώσσας, του πολιτισμού κ.λπ., αλλά μόνο επί τη βάση μιας απολύτως προσωπικής επιλογής, απαλλαγμένης από κάθε είδους βιολογικό, πολιτισμικό ή εθνοτικό/εθνικό προκαθορισμό. Το ριζικά νέο στοιχείο που εισάγει ο εκκλησιαστικός τρόπος ζωής αποτελεί η προσωπική κλήση που μας απευθύνει ο Θεός διά του Ιησού Χριστού για ευαγγελισμό,

συνάντηση και κοινωνία μαζί Του. Γι' αυτό και η κλήση και η αποκάλυψη του Θεού απευθύνονται στο πρόσωπο αλλά ταυτόχρονα δημιουργεί κοινότητα, είναι ιδρυτική του προσώπου αλλά και της κοινότητας των πιστών (όπως γίνεται φανερό από την κλήση των δώδεκα μαθητών του Ιησού που συμβολικά αντιπροσωπεύουν τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ). Είναι μάλλον περιττό να τονιστεί ότι το «προσωπικό» δεν σημαίνει απλά «ατομικό», αλλά ούτε και «συλλογικό», διότι η προσωπική κλήση, καθώς και η ανταπόκριση σ' αυτήν δεν οδηγούν ούτε στον ατομικισμό, ούτε στον κολλεκτιβισμό, αλλά στην εκκλησιαστική κοινωνία των προσώπων και την κοινωνία των αγίων. Υπερβαίνοντας λοιπόν ό,τι συνέβαινε στην Π.Δ., όπου η κλήση και η συμφωνία-διαθήκη του Θεού με το λαό του τον Ισραήλ, παρ' ότι δεν αγνοούσε το προσωπικό στοιχείο, ήταν αδιανόητη χωρίς την έννοια του έθνους ή του περιούσιου λαού, χωρίς τη σχέση με τη γη των πατέρων, η Κ.Δ. μοιάζει να αγνοεί αυτή την προοπτική. Η κλήση των δώδεκα (Μτ 4:18-22· 10:1-4· Μκ 1:16-20· 3:13-19· Λκ 5:1-1· 6:12-16) που ακολουθείται από την ανάλογη πρόσκληση που απευθύνει ο Ιησούς και σε άλλους (πρβλ. Μκ 10:21· Λκ 9:59-62), η μεταστροφή του Παύλου στο δρόμο προς τη Δαμασκό (Πραξ 9:1-19, πρβλ. Πραξ 22:6-16· 26:12-18), η παραβολή του καλού Σαμαρείτη (Λκ 10:25-37), η συνάντηση του Ιησού με τον Ζακχαίο (Λκ 19:1-10), την ειδωλολάτρισσα Χαναναία (Μτ 15:21-28· Μκ 7:24-30), το Ρωμαίο εκατόνταρχο (Μτ 8:5-13· Λκ 7:1-10· Ιω 4:43-54) ή ακόμη με τη Σαμαρείτισσα στο φρέαρ του Ιακώβ (Ιω 4:4-42), για να σταθούμε σε ορισμένα ευαγγελικά παραδείγματα, όχι μόνον συνιστούν απολύτως προσωπικά γεγονότα και επιλογές που δεν διαμεσολαβούνται από καμιά μορφή συσσωματώσεις και κοινότητες, από θρησκευτικές, εθνικές, γλωσσικές, πολιτιστικές ή ταξικές συλλογικότητες, αλλά πολύ συχνά οι παραπάνω προσωπικές επιλογές στρέφονται εναντίον των συγκεκριμένων κοινοτήτων/συλλογικοτήτων ή παραβιάζουν το πλαίσιο και τα όρια που αυτές έχουν θέσει, χωρίς εν τούτοις και να οδηγούν οι επιλογές αυτές και σε μια ιδιωτική θρησκευτικότητα ή ατομική εκδοχή της πίστης και της σωτηρίας.

III. Μελλοντικές Προοπτικές

Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η θεολογία του προσώπου, η σπουδαία αυτή Ορθόδοξη θεολογική σύνθεση και κατάκτηση του 20^{ου} αιώνα, πολύ συχνά παρέμεινε όχι μόνο κοινωνικά αδρανής, αλλά, επιπλέον, κατανοήθηκε σε αντίθεση προς τη νεωτερικότητα και ιδίως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα. Είναι επείγουσα ανάγκη η υπέρβαση αυτής της ατυχούς και τραγικής παρεξήγησης.

Ελπίζουμε ότι μια νέα γενιά Ορθοδόξων θεολόγων, λαμβάνοντας υπόψη της τη γνώση και τη συνεισφορά των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, θα μπορέσει να επανερμηνεύσει και να αναπτύξει περαιτέρω προς νέες

κατευθύνσεις τη θεολογία του προσώπου, η οποία παρά το γεγονός ότι αντιπροσωπεύει μια ριζικά αντι-ατομοκεντρική θεώρηση για την Εκκλησία, την πίστη, τη ζωή και τον άνθρωπο, δεν μπορεί εντούτοις να αξιοποιηθεί όταν τίθεται εκτός του πλαισίου της νεωτερικότητας και των ερωτημάτων που αυτή θέτει, εφόσον στην ουσία σ' αυτά τα ερωτήματα προσπαθεί να απαντήσει, όπως σημειώνει και ο συνάδελφος Θεόφιλος Αμπατζίδης.^[10] Στο βαθμό που η θεολογία του προσώπου ενώνει το ατομικό με το κοινωνικό/κοινοτικό, μπορεί να συμβάλει περαιτέρω στην επίτευξη της επιδιωκόμενης σύνθεσης της Ορθοδοξίας με τη νεωτερικότητα/μετα-νεωτερικότητα, καθώς και στην υπέρβαση της μονομέρειας τόσο του ατομοκεντρισμού όσο και του κοινοτισμού.

IV. Αναφορές σε σύγχρονα ζητήματα και στην πανδημία

Όσα παραπάνω εκτέθηκαν θα μπορούσαν ίσως να φανούν στα μάτια κάποιων ως ανέφελες και ανέξοδες θεωρητικές ενατενίσεις αν η επικαιρότητα της πανδημίας δεν μας υποχρέωνε να σκεφτούμε και να στοχαστούμε με περισσότερη προσοχή τα θέματα που αναφέρονται στη σχέση του εγώ με το εσύ, του ατομικού και του κοινωνικού, των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων. Όπως ελέχθη στην αρχή της ομιλίας, μια διάχυτη επιφυλακτικότητα ή και ανοιχτή εχθρότητα φαίνεται να χαρακτηρίζει τη στάση πολλών Ορθοδόξων, κυρίως στις κατά παράδοση Ορθόδοξες χώρες, απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που χωρίς κανένα πρόβλημα ή ανάχωμα, όλη η αντιφιλελεύθερη ρητορεία και καρικατούρα διαφόρων κοσμικών κύκλων, τόσο από την άκρα ή τη λαϊκή δεξιά όσο και από την αντι-ευρωπαϊκή αριστερά να γίνει ενθουσιωδώς δεκτή από πολλούς ορθόδοξους κύκλους. Έτσι εκφράσεις όπως δικαιωματιστές, δικαιωματισμός, «φιλελέ», κλπ εισήλθαν πανηγυρικά στο ορθόδοξο ιδιόλεκτο για να σημάνουν μία ατομοκεντρική και εγωιστική στάση ζωής εμπνεόμενη από δυτικά πρότυπα, σε αντίθεση με την υποτιθέμενη κοινωνιοκεντρική παράδοση και πράξη της Ορθόδοξης Ανατολής. Το πόσο βέβαια κοινωνιοκεντρική είναι η στάση μας, επί παραδείγματι ημών των Ορθοδόξων Ελλήνων, φαίνεται από πολύ απλά πράγματα: από το ότι εισάγουμε φιάλες αίματος από την Ελβετία, «το άντρο του ατομικισμού και του Προτεσταντισμού». Ότι είμαστε από τις τελευταίες χώρες στη δωρεά οργάνων. Από τη συμπεριφορά μας στα μέσα μαζικής μετακίνησης και μεταφοράς και από τις συζητήσεις στα ταξί, από τις εφόδους στα σούπερ μάρκετ σε περιόδους κρίσης, από το πως ξοδεύουμε αλόγιστα το νερό για να δροσιστούμε καταβρέχοντας τους δρόμους τη στιγμή που άλλοι γείτονές μας δεν το έχουν ούτε για τα στοιχειώδη, από την εντελώς εγωκεντρική κατανάλωση ρεύματος τα καλοκαίρια σε περιόδους καύσωνα καθώς και από δεκάδες άλλα παραδείγματα.

Με αυτά και με εκείνα χτίστηκε ένα συλλογικό υπερεγώ, ένας εθνοπολιτισμικός εγωισμός με χροιά Ορθοδοξίας αλλά με αφετηρία τα γνωστά ανθρώπινα πρωτόγονα ορμέφυτα, που δεν ανέχεται μύγα στο σπαθί του, καμία υπόδειξη, σύσταση ή και περιορισμό όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν. Και έτσι λοιπόν, βοηθούσης της παθητικότητας της Διοικούσας Εκκλησίας που φοβάται να αναλάβει της ευθύνες της, αλλά και του γερωντισμού που στη δίψα του για έλεγχο και κυριαρχία επί των ανθρώπων έχει πλέον καταλάβει και τις τελευταίες περιοχές ελεύθερης και αδέσμευτης ζωής των πιστών και που δεν περιορίζεται πια μόνο στο «δεσμείν και λύειν» τα αμαρτήματα, αλλά φιλοδοξεί να υποκαταστήσει και τους γιατρούς και την ιατρική επιστήμη, με αποτέλεσμα τον θάνατο εκατοντάδων κληρικών και χιλιάδων ανεμβολίαστων λαϊκών, γινόμαστε με έκπληξη μάρτυρες ριζικών ανατροπών και ανακατατάξεων: όσοι ήταν υπέρμαχοι των ατομικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δέχτηκαν σχετικά εύκολα και χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα την περιστολή ή και ολική αναστολή τους για ένα διάστημα, θέτοντας υπέρνω όλων την αξία της ανθρώπινης ζωής, το γενικό καλό, το αγαθό της δημόσιας υγείας και την προστασία των ευάλωτων και ευπαθών ομάδων, διαψεύδοντας πανηγυρικά όλα τα φληναφήματα περί ανθρωπολογικής αλλοίωσης και διολίσθησης σε ένα εγωκεντρικό ψυχισμό στερούμενο σχεσιακότητας και κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, με έκπληξη είδαμε πολλούς από όσους υπερασπίζονταν την κοινοτική και κοινωνιοκεντρική παράδοση της Ορθοδοξίας και το κοινωνικό της ήθος, και καταφέρονταν με δριμύτητα εναντίον του δικαιωματοσμού και των δικαιωματοστών, να επικαλούνται, από κοινού με τους πάσης φύσεως ακραίους της δεξιάς, της αριστεράς και των εναλλακτικών θεραπειών, αυτά ακριβώς που μέχρι πριν λίγο απέρριπταν και αρνούσαν, δηλ. τα ατομικά δικαιώματα ή και τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, προκειμένου να αποφύγουν τον εμβολιασμό και την τήρηση των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης για την αποφυγή διασποράς του κορωνοϊού! Με τη στάση τους αυτή όχι μόνο διαψεύδουν και ακυρώνουν στην πράξη όλη τη σχετική Ορθόδοξη μυθολογία και παραφιλολογία, αλλά επιπλέον συμπεριφέρονται απροκάλυπτα με τον πλέον υποκριτικό τρόπο: διεκδικούν με φανατισμό για τον εαυτό τους, τα δικαιώματα τα οποία σταθερά και επίμονα αρνούνται για τους «άλλους»: τους ετερόδοξους, τους ετερόθρησκους, τους ομοφυλόφιλους, τους μετανάστες και τις κάθε λογής μειονότητες. Δεν ξέρω πόσο μακριά είμαστε εδώ από το «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», αλλά σίγουρα είμαστε πολύ μακριά από το αυθεντικό πνεύμα του Ευαγγελίου και από το φρόνημα των αγίων και των ασκητών της ερήμου.

Η συζήτηση βέβαια περί δικαιωμάτων και η σύνδεσή της με σύγχρονα ζητήματα θέτει επί τάπητος και μια σειρά από κρίσιμα και δύσκολα ερωτήματα. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν εν μέσω πανδημίας, να αποφαινεται για ιατρικά θέματα και επιδημιολογικά ζητήματα ο ηγούμενος μιας μονής ή ο επίσκοπος μιας Μητρόπολης, τη στιγμή κατά την οποία

υπάρχουν εξειδικευμένα και εξουσιοδοτημένα πρόσωπα εντός του δημόσιου χώρου (δηλ. οι γιατροί, οι βιολόγοι, οι υπεύθυνοι φορείς της πολιτείας κλπ.) που μπορούν και έχουν τις γνώσεις και την αρμοδιότητα προκειμένου να ενημερώνουν για τέτοιου είδους ζητήματα; Υπάρχει άραγε ένας χώρος στον οποίο η Εκκλησία δεν έχει δικαίωμα ούτε αρμοδιότητα να παρέμβει; Η δημόσια υγεία επί παραδείγματι, είναι ένας από τους χώρους αυτούς; Κι ακόμη: Μπορούν οι θεολόγοι και οι εκκλησιαστικοί ηγέτες και ταγοί, να καθορίζουν τι πρέπει να γίνει με τα εμβόλια και όλα τα συναφή με την πανδημία θέματα; Νομίζω ότι όσο κι αν στην κορυφή της Εκκλησίας καταβλήθηκε προσπάθεια για σύνεση και μετριοπάθεια, ως εκκλησιαστικό σώμα αποτύχαμε. Αφήσαμε τις ακραίες και ανεύθυνες φωνές να ακουστούν ηχηρά και να επικρατήσουν, επιτρέψαμε στους «γέροντες» να υποκαταστήσουν τους γιατρούς και να οδηγήσουν χιλιάδες πιστούς στον θάνατο· δεν τολμήσαμε να καταγγείλουμε τη δαιμονοποίηση της επιστήμης (και των εμβολίων) που επέβαλαν οι υπερορθόδοξοι φονταμενταλιστές και τη μετατροπή της εξομολόγησης σε μάθημα συνωμοσιολογίας. Είναι άραγε τυχαίοι οι τόσοι θάνατοι αρχιερέων, ιερέων, μοναχών (εντός και εκτός Αγίου Όρους) και πιστών λαϊκών; Και τι θα γίνει με τους πνευματικούς και εξομολόγους που εξαιτίας του φανατισμού και της πνευματικής τους μυωπίας «πήραν στο λαιμό» τους τόσους ανθρώπους και τους άφησαν να πεθάνουν αβοήθητοι, ενώ δίπλα τους υπήρχαν τα εμβόλια («δώρα του Θεού στον άνθρωπο δια της επιστήμης», σύμφωνα με φωτισμένους κληρικούς και θεολόγους), βάζοντας έτσι ουσιαστικά «τα χέρια τους με αίμα»; Θα τους επιβληθεί το επιτίμιο για την ανθρωποκτονία εξ αμελείας ή ακόμη και για την αυτουργία σε φόνο που προβλέπεται για ανάλογες περιπτώσεις από το «Πηδάλιο» (στο οποίο κατά τα άλλα αρέσκονται τόσο πολύ να παραπέμπουν);^[11] Ή, τι θα γίνει με όσους φαντασιώνονται ότι εφαρμόζουν το «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πραξ 5:29), ξεχνώντας ότι αυτός που ξεστόμισε τη βαριά αυτή κουβέντα δεν ήταν υπάλληλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ούτε έστειλε συνανθρώπους του στο θάνατο προκειμένου να εκτελέσει τα «θρησκευτικά του καθήκοντα»! Στην παράδοση της Εκκλησίας οι άγιοι και οι ασκητές θυσιάζονται οι ίδιοι, δεν θυσιάζουν άλλους για χάρη τους... Ο Χριστός όλους αυτούς τους μήνες της πανδημίας βρίσκεται στις κλίνες των νοσοκομείων και τις ΜΕΘ και δεν μπορεί να εγκλωβίζεται στους τέσσερις τοίχους ενός χειροποίητου ναού ή σε μια εμμονικού τύπου θρησκευτική καθηκοντολογία. Το «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν» (Μτ 9:13, 12:7), δεν μπορεί να αντικαθίσταται από μια φορμαλιστική θρησκευτικότητα που μετράει την πιστότητα στον Χριστό με την απαρέγκλιτη τήρηση ή εκπλήρωση των λεγόμενων «θρησκευτικών καθηκόντων», ακόμη και όταν αυτά οδηγούν στον θάνατο και τη διασπορά του ιού!...^[12]

Στην πρόσφατη επίσκεψη-προσκύνημά του στο Άγιον Όρος ο Παναγιώτατος Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος έδειξε ότι έχει πλήρη

επίγνωση του προβλήματος και δεν παρέλειψε να το επισημάνει και να απευθύνει σε αυστηρό ύφος προς τους πολυπράγμονες μοναχούς τις ανάλογες νουθεσίες. Όπως χαρακτηριστικά υπενθύμισε,

« Τάξις ιδιαίτερα και χάρισμα ἐξαιρετικὸν τυγχάνουν οἱ Μοναχοί. Καὶ ὡς ἐτονίσαμεν καὶ ἄλλοτε, εὐρισκόμεν οἱ ἐν Ἁγίῳ Ὁρει: “Οἱ Μοναχοὶ δὲν εἶναι ὑπεράνω τῆς Ἐκκλησίας ἢ παρά τῆ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ μάλιστα ὡς ἐπίλεκτον σύνταγμα αὐτῆς“. [...]

»Ἡ ἀγωνία τοῦ Πατριάρχου εἶναι διαρκῆς καὶ ἔντονος διὰ τὴν ἐνόριον πορείαν σας. Οἱ κίνδυνοι καὶ οἱ πειρασμοὶ εἶναι πολλοί. Ὁ μοναχὸς εὐκόλως δύναται νὰ παρασυρθῆ καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸν του τεταγμένον εἰς τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Κυριακοῦ Σώματος καὶ νὰ περιβληθῆ μερίμνας καὶ εὐθύνας ἀντιθέτους πρὸς τὴν εἰς Χριστὸν ἀφιέρωσίν του. Βεβαίως, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μοναχῶν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἐποφειλόμενον καὶ οὐσιῶδες, ἀλλὰ ἐκδηλοῦται διαφόρως. Ἡ καρδιακὴ προσευχὴ, ἡ τήρησις τῶν μοναχικῶν ὑποτυπώσεων, ἡ καθαρότης τῶν λογισμῶν, ἡ ἀκατάπαυστος λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἡ καῦσις τῆς καρδίας του ὑπὲρ πάσης τῆς κτίσεως, ὁ ἔμπειρος καὶ συνεπὴς λόγος, εἶναι αἱ κύριαι ἐκδηλώσεις τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ μοναχοῦ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Αἱ ἐνασχολήσεις τῶν μοναχῶν μὲ τὰ ἐπὶ μέρους ἐκκλησιαστικῶς δρώμενα, ἄνευ τῆς προσκλήσεως τῶν κατὰ τόπους Ἐπισκόπων, καὶ μάλιστα ἐντόνου καὶ θερμῆς, εἶναι καταδικαστέαι, καθὼς θᾶπτον ἢ βράδιον θὰ ἐπιφέρουν προβλήματα, ἥτοι συγκρίσεις, κρίσεις, ἐπικρίσεις, ταραχὰς καὶ διχοστασίας. Δὲν εἶναι ἔργον τοῦ μοναχοῦ ἢ παράλληλος δρᾶσις του πρὸς τὴν ἑκασταχοῦ τοπικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ μοναχὸς διδάσκει, φωτίζει καὶ ἀγιάζει τὸν περίγυρόν του μὲ τὴν συνεπῆ του ζωὴν, μὲ τοὺς ἀγῶνας, τὴν μετάνοιαν, τὰ δάκρυα, τὴν ἄσκησιν, τὴν ἡσυχίαν, τὴν ἀφάνειαν, τὴν ἀκατάπαυστον προσευχὴν. Ἡ καθ’ ἡμέραν ἱεουργία τῶν φρικτῶν μυστηρίων εἰς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν ἀποτελεῖ τὴν οὐσιώδη προσφορὰν σας, ἀγαπητοὶ πατέρες καὶ τέκνα ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἠγαπημένα. Δι’ αὐτῆς ἀγιάζεσθε καὶ ἀγιάζετε τὸν κόσμον ὀλόκληρον. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλυτέρα, ἀσφαλεστέρα καὶ ἀποτελεσματικότερα ἱεραποστολὴ σας.

»Ἄτυχῶς ἐκ ποικίλων ἀφορμῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς παραχωρήσεως τῆς Αὐτοκεφαλίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Οὐκρανίας καὶ τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ, ἀκούονται φωναὶ—μετὰ λύπης καὶ πικρίας λέγομεν, καὶ ἐκ τοῦ μοναχικοῦ χώρου—αἵτινες ἀμφισβητοῦν καὶ ἀνατρέπουν ὅλην τὴν ἀγίαν καὶ πνευματέμφορον δομὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐχοντές τινες “ζῆλον οὐ κατ’ ἐπίγνωσιν” (πρβλ. Ρωμ. ι´, 2) ἐξαπολύουν ὕβρεις καὶ συκοφαντίας κατὰ τῆς Ἐκκλησίας—ἐξαιρέτως δὲ κατὰ τῆς Μητρὸς των Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας—ἐπικαλούμενοι τερατώδεις αἰτιάσεις καὶ λεπτολογοῦντες τὴν τρυμαλιὰν καὶ ἀγνοοῦντες τὴν κάμηλον». [\[13\]](#)

Η πατριαρχική παρέμβαση για τον μοναστικό «ακτιβισμό» στέλνει πολλαπλά μηνύματα προς κάθε κατεύθυνση και οφείλει να μας προβληματίσει ως προς το παράδοξο της θεολογικής άρνησης των ανθρωπίνων/ατομικών δικαιωμάτων και της επιλεκτικής υιοθέτησής τους προκειμένου κάποιοι να υπερασπιστούν την πλέον σκοταδιστική και οπισθοδρομική εκδοχή Ορθοδοξίας.

[1] Πρβλ. Κωνσταντίνος Δεληκωσταντής, «Ορθοδοξία και Ανθρώπινα Δικαιώματα», στο Παντελής Καλαϊτζίδης και Νίκος Ντόντος (επιμ.), *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, χειμερινό πρόγραμμα 2001-02, Αθήνα, Ίνδικτος, 2007, σσ. 181-182.

[2] Παντελής Καλαϊτζίδης, *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα: Προλεγόμενα*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Αθήνα: Ίνδικτος, 2007.

[3] Samuel Huntington, «The Clash of Civilizations», *Foreign Affairs*, vol. 72, no 3 (Summer 1993), σσ.22-49; του ίδιου, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, μτφρ. Σήλια Ριζοθανάση, Αθήνα, TerzoBooks, 1998, νεότερη έκδοση, Αθήνα, Πατάκης, 2017· Julia Kristeva, «Le poids mystérieux de l'orthodoxie», *Le Monde*, 18/19 avril 1999· Adamantia Pollis, «Eastern Orthodoxy and Human Rights», *Human Rights Quarterly*, 15 (1993), σσ. 339-356.

[4] Εξάιρεση αποτελούν η Τρίτη Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Γενεύης (βλ. *Επίσκεψις*, έτος 17^ο [1986], αριθμ. φύλ. 369, 15 Δεκεμβρίου, 1986) και το πρόσφατο κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Υπέρ της του κόσμου ζωής»: Το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας» (<https://bit.ly/3uG7ddG>), όπως επίσης και παλαιότερες τοποθετήσεις του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχη (*Συνάντηση με το Μυστήριο. Μια σύγχρονη ανάγνωση της Ορθοδοξίας*, Αθήνα, Ακρίτας, 2011, σσ. 152-182), του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (*Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία. Μελετήματα Ορθόδοξου Προβληματισμού*, Ακρίτας, 2000, σσ. 65-106), του καθηγητή Κωνσταντίνου Δεληκωσταντή (*Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Δυτικό ιδεολόγημα ή Οικουμενικό ήθος;*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1995), καθώς και πιο πρόσφατα νεότερων Ορθοδόξων θεολόγων οι απόψεις των οποίων καταγράφονται στον τόμο Elisabeth-Alexandra Diamantopoulou and Louis-Leon Christians (eds), *Orthodox Christianity and Human Rights in Europe. A dialogue between Theological Paradigms and Socio-Legal Pragmatics*, Brussels, Peter Lang, 2018.

[5] Βλ. κυρίως Χρήστου Γιανναρά, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Αθήνα, Δόμος, 1998· του ίδιου, «Ανθρώπινα δικαιώματα και Ορθόδοξη Εκκλησία», «*Εις μικρόν γενναίοι*»: *οδηγίες χρήσεως*, Αθήνα, Πατάκης, 2003, σσ. 277-288. Πρβλ. επίσης, Vigen Guroian, «Human Rights and Modern Western Faith: An Orthodox Christian Assessment», *Journal of Religious Ethics*, 26 (1998), σσ. 241-247· Métropolitte Cyrille de Smolensk et de Kalliningrad (νυν Πατριάρχη Μόσχας Κυρίλλου), *L'Évangile et la liberté. Les valeurs de la Tradition dans la société laïque*, Précédé d'un entretien avec le Frère Hyacinthe Destivelle et le Hiéromoine Alexandre (Siniakov), traduction du russe et notes Hyacinthe Destivelle et Alexandre Siniakov, Paris, Cerf, 2006, σσ. 177-200· Bishop Hilarion Alfeyev, *Orthodox Witness Today*, Geneva, WCC Publications, 2006, σσ. 216-251.

[6] «Η Θεμελιώδης Διδασκαλία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας για την Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια, την Ελευθερία και τα Δικαιώματα,» προσπελάσιμο στο <https://old.mospat.ru/gr/documents/dignity-freedom-rights/introduction/>. Για την ανάλυση, ερμηνεία και κριτική του κειμένου αυτού βλ. Kristina Stoeckl, *The Russian Orthodox Church and Human Rights*, London and New York: Routledge, 2014, ειδικά σσ. 69-90. Βλ. επίσης Alexander Agadjanian, «Liberal Individual and Christian Culture: Russian Orthodox Teaching on Human Rights in Social Theory Perspective», *Religion, State, and Society*, 38 (2010), σσ. 97-113· Aristotle Papanikolaou, *Η Πολιτική της Θέωσης: Η Ορθοδοξία Συναντά την Δημοκρατία*, μτφρ. Νικόλαος Ασπρούλης, Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος, 2015, σσ. 158-159, 205-207.

[7] Βλ. αντί πολλών, John D. Zizioulas, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, Crestwood, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1985· του ίδιου, *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, London, T&T Clark, 2006· Χρήστος Γιανναράς, *Το Πρόσωπο και ο Έρωτας*, Αθήνα, Ίκαρος, 2017 (1^η έκδοση 1976).

[8] Βλ. John A. McGuckin, «The Issue of Human Rights in Byzantium and the Orthodox Christian Tradition», στο John Witte Jr. and Frank S. Alexander (eds.), *Christianity and Human Rights: An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, σσ. 173-189. Πρβλ. Antonios Kireopoulos, «Seeking Justice and Promoting Human Rights: Orthodox Theological Imperatives or Afterthoughts?», στο Matthew J. Pereira (ed.), *Philanthropy and Social Compassion in Eastern Orthodox Tradition: Papers of the Sophia Institute Academic Conference*, New York, Dec. 2009, New York: Theotokos Press, 2010, σελ. 237.

[9] Για τη σχέση μεταξύ εαυτού και θρησκευτικής μεταστροφής βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση στο Αθανάσιος Ν. Παπαθανασίου, «Ορφανό ή Νύφη; Ο ανθρώπινος εαυτός, οι συλλογικές ταυτότητες και η μεταστροφή», στο Αθανάσιος Αντωνόπουλος και Σπύρος Παναγόπουλος (επιμ.), *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»*, τόμ. Γ', Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2012, σσ. 335-360.

[10] Θεόφιλος Αμπατζίδης, «Θεολογία του Προσώπου και Νεωτερική Ατομικότητα», στο Καλαϊτζίδης και Ντόντος, *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, σσ. 211-262.

[11] Βλ. Σχόλιο του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη στον 66ο Αποστολικό Κανόνα, *Πηδάλιον*, Αθήνα, εκδ. Αστέρως, 1976, σελ. 86: «Σημειώσαι ὅτι ὡς φονεὺς καταδικάζεται καὶ ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐν καιρῷ πανώλης ἠξέυρωντας ὅτι εἶναι μεμολυσμένος, ὑπάγει εἰσοῖκος, καὶ πολιτείας, καὶ μολύνει καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ γίνεται πολλῶν φόνων αἴτιος».

[12] Ευτυχώς δεν έλλειψαν οι κριτικές και αυτοκριτικές φωνές για την εκκλησιαστική αντιμετώπιση της πανδημίας. Βλ. για παράδειγμα τον συλλογικό τόμο Νικόλαου Ασπρούλη και Nathaniel Wood (επιμ.), *Καιρός του ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, Βόλος, Εκδοτική Δημητριάδος, 2020, και ειδικά τις παρεμβάσεις των Σεβ. Μητροπολιτών Νιγηρίας Αλεξάνδρου και Αργολίδος Νεκταρίου, καθώς και του π. Αθανασίου Καρατζογιάννη. Βλ. επίσης τις δημόσιες παρεμβάσεις του Σεβ. Μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως Ανθίμου («Πιστέψαμε ότι είμαστε υπεράνθρωποι, κρύψαμε την προσβολή μας από τον ιό και οδηγηθήκαμε στον τάφο», <https://tb.gy/bsmrr0> [τελευταία πρόσβαση 23-12-2021]), ή του π. Βασιλείου Θερμού («Φτάνει πια! Καμία κουβέντα χωρίς ευθύνη από εδώ και πέρα!», http://anastasiosk.blogspot.com/2020/12/blog-post_93.html [τελευταία πρόσβαση 23-12-2021] και «Εκκλησία και πανδημία: η επόμενη μέρα. Η μήπως, η επόμενη νύχτα;...», <https://www.eordaia.org/index.php/54-2020-martios/34943-ekklisia-kai-pandimia-i-epomeni-mera-i-mipos-i-epomeni-nyxta-grafei-o-p-vasileios-thermos/> [τελευταία πρόσβαση 23-12-2021]). Βλ. επίσης την ηχηρή παρέμβαση του Αρχιμ. Βαρθολομαίου, Ηγουμένου της (κανονικής) Ιεράς Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, «Το ράσο δεν πρέπει να είναι “άσυλο”», <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/46741-to-raso-den-prepei-na-einai-asylo> [τελευταία πρόσβαση 12-7-2022]. Η αρνητική επιρροή των γερόντων και πολλών πνευματικών στο θέμα του εμβολιασμού δεν διέλαθε της προσοχής και των θύραθεν δημοσιογράφων. Βλ. σχετικά Σταύρου Τζίμα, «“Πατέρες” του κινήματος κατά των εμβολίων – Η ισχυρή επιρροή μοναχών του Αγίου Όρους. Θεωρίες μοναχών για την πανδημία», *Η Καθημερινή*, 6-12-2021, και σε ηλεκτρονική μορφή: <https://www.kathimerini.gr/society/561615121/pateres-toy-kinimatos-kata-ton-embolion-i-ischyri-epiroi-monachon-toy-agiou-oroy/> (τελευταία πρόσβαση 23-12-2021) και Σάκη Μουμτζή, «Οι ιεράρχες πρώτης γραμμής», *Η Καθημερινή*, 23-12-2021, και σε ηλεκτρονική μορφή: <https://www.kathimerini.gr/opinion/561642127/oi-ierarches-protis-grammis/> (τελευταία πρόσβαση 23-12-2021).

[13] Νουθετήριος Προσφώνησις της Α.Θ.Παναγιώτητος του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου κατά την Σύναξιν της Αδελφότητος της Ιεράς Μονής Καρακάλλου Αγίου Όρους (28 Μαΐου 2022), <https://fosfanariou.gr/index.php/2022/05/28/patr-omilia-pros-adelfotita-monis-karakallou/> [τελευταία πρόσβαση 12-7-2022].

Ο Παντελής Κалаϊτζίδης, Δρ.Θ., είναι Διευθυντής της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Ερευνητικός Εταίρος των Πανεπιστημίων KU Leuven και Münster, Μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της European Academy of Religion.

Το παρόν κείμενο αποτελεί συντομευμένη απόδοση διαδικτυακής διάλεξης που διοργάνωσε ο Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος «Καιρός» για την Αναβάθμιση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, στις 3-2-2022, με την ευκαιρία της εορτής των Τριών Ιεραρχών. Τα τμήματα I έως III του παρόντος κειμένου αποτελούν συντομευμένη απόδοση στα ελληνικά του άρθρου Pantelis Kalaitzidis, «Individual versus Collective Rights: The Theological Foundation of Human Rights. An Eastern Orthodox View», δημοσιευμένου στον τόμο: Elisa Diamantopoulou and Louis-Léon Christians (eds), *Orthodox Christianity and Human Rights in Europe: A Dialogue Between Theological Paradigms and Socio-Legal Pragmatics*, Brussels: Peter Lang, 2018, σσ. 273-296 (και σε ιταλική μετάφραση: Pantelis Kalaitzidis, *Nel mondo ma non del mondo: sfide e tentazioni della chiesa nel mondo contemporaneo*, traduzione, cura, prefazione di Luigi d'Ayala, Comunità di Bose, Magnano, Italy: Edizioni Qiqajon, 2016, σσ. 149-178). Το τμήμα IV του παρόντος κειμένου δημοσιεύεται για πρώτη φορά.